ד״ר פריד - דער וווּנדערמענטש

שושנה שטראם (רוזשקא געלמאַן)

שושנה שטראָם (פון דער היים רוזשקע געל־מאַן), איז געבוירן אין לוצק אין יאָר 1928. איר פאָטער, אַלטער געלמאַן, אייגנטימער פון דער מיל „כלעבאַסלוד״, איז דורך דער סאָוויעטישער מאַכט אַרויסגעטריבן געוואָרן פון לוצק. ער האָט זיך באַזעצט מיט דער פאַמיליע אין ראַזשישטש. אין דערדאַזיקער עדות באַשרייבט שושנה שטראָם אירע גרוילעכע איבערלעבענישן און די איידעלע געשטאַלט פון ד״ר פריד, וואָס האָט באַצאַלט מיט זיין לעבן פאַר ראַטעווען יידן פון דער פאַרניכטונג.

באַלד נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן קיין ראָזשישטש אין יאָר 1941 האָבן זיי פאַראָרדנט אַז די יידן מוזן טראָגן געלע לאַטעס און עס איז זיי פאַרבאָטן צו גיין אויף די טראָטואַרן.

דער געטאָ

אין ראָזשישטש איז דער געטאָ געשאַפן געוואָרן אין פעברואַר 1942. דער גאַנצער שטח פון געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט שטעכלדיקן דראָט. די דייטשן האָבן פאַראָרדנט דעם „יודנראַט״, צוצושטעלן טאָגטעגלעך אַ געוויסע צאָל יידן אויף אַרבעט. אין „יודנראַט״ זענען יענע טעג געווען געלער און קראָכמאַל.

איך בין געווען אין געטאָ אַ האַלב יאָר. עס האָט דאָרט געהערשט אַ גרויסער הונגער, אָבער מענטשן האָבן געהאָלפן איינער דעם צווייטן. אין דעם הינזיכט איז ביי אונדז געווען בעסער ווי אין וואַרשעווער געטאָ, אָדער אין אַנדערע גרויסע שטעט, ווו דער הונגער איז דערגאַנגען צו שרעקלעכע מאַסשטאַבן. פיל מענטשן האָבן פאַרקויפט זייערע שטוב־זאַכן, און האָבן זאָגאַר געהאַט זאַפאַסן פון שפייז. מיין מוטער פלעגט אַפילו צעטיילן ברויט צווישן נויטבאַדאַרפטיקע.

מיין פאָטער פלעגט גיין צו דער אַרבעט. ער האָט געאַרבעט ביי לייגן שטיינער אויפן טראַקט פון ראָזשישטש קיין קאָוועל—לוצק, גלייך מיט אַנדערע יידן.

דייטשן פלעגן אַריינגיין אין געטאָ און שיסן יידן. איך געדענק, ווי ביי אַזאַ פאַל, האָט מען דערשאָסן מיין חברטעס פאָטער. ער איז געווען אַ ביעזשעניעץ פון בריסק. זיין טאָכטער איז געבליבן לעבן.

דעם 22־סטן אויגוסט 1942 איז דער געטאָ ליקווידירט געוואָרן. די ליקווידאַציע אין ראָזשישטש איז פאָרגעקומען אַ טאָג נאָכן ליקווידירן פון לוצקער געטאָ.

אין לוצק

איך פלעג זיין זייער אָפט אין לוצק. איך פלעג גיין דאָרט צופוס. איך האָב געאַרבעט ביי אַ דייטש אַלס דאָלמעטשער, ווייל איך האָב געקענט דייטש פון דער גימנאַזיע. דער דייטש איז געווען דער באומייסטער פון טראַקט קאָוועל—לוצק. ער איז געווען אַ ווינער. איך האָב ביי אים געאַרבעט לויט דער רעקאָמענדאַציע פון „יודנראַט״. זיין באַציאונג צו מיר איז געווען אַ גוטע.

איך פלעג גיין קיין לוצק באַזוכן מיין משפחה. דאָרט איז די לאַגע געווען פיל ערגער ווי אין ראָזשישטש. די באַפעלקערונג איז דאָרט געווען אַ פיל גרעסערע און דער הונגער האָט דאָרט געבושעוועט אָן רחמנות.

די ליקווידאַציע פון געטאָ

איך בין נישט געווען ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ. איך ווייס נאָר וואָס מ׳האָט מיר דערציילט. אַ טאָג פאַר דער ליקווידאַציע בין איך, ווי געוויינלעך, געווען ביי מיין אַרבעט אַלס דאָלמעטשער. צומאָרגנס האָב איך באַדאַרפט זיין ביי דער אַרבעט 7 אינדערפרי, האָב איך באַשלאָסן בלייבן ביינאַכט אויסער דעם געטאָ, כדי נישט פאַרשפּעטיקן צו דער אַרבעט. צוזאַמען מיט מיר איז אויך געבליבן אויסער דעם געטאָ מיין פאָטער. אויך מיין ברודערל, וועמען מיין פאָטער האָט איבערגעגעבן צו אַ גוי אויף פאַשען בהמות, איז געבליבן אויסער דעם געטאָ. בלויז מיין מוטער איז געבליבן אין

געטאָ. איך בין איבערגעשלאָפן די נאַכט ערגעץ אויפן פעלד, כדי איך זאָל נישט דאַרפן גיין די 4 קילאָמעטער צו מיין אַרבעט אין דאָרף קאָפּאַטשיווקע.

אינדערפרי, ווען איך בין געקומען צו דער אַרבעט, זענען שוין געווען זייער פיל דייטשן נעבן מיין אַרבעטסגעבער, וועלכער האָט געוווינט אויף אַ קרייץ־וועג. דאָס זענען געווען ס. ס.־לייט, וואָס זענען געפאָרן פון לוצק קיין ראָזשישטש דורכפירן די ליקווי־דאַציע. מיין בעלעבאָס האָט מיר געראָטן אַנטלויפן און נישט גיין אין געטאָ, ווייל דער שטח וועט באַלד ווערן אַרומגערינגלט. איך האָב געהאַט אייניקע חברטעס, וואָס זענען אויך געשלאָפן די נאַכט צוזאַמען מיט מיר אין פעלד, בין איך אַוועק זיי וואָרענען זיי זאָלן נישט צוריקגיין אין געטאָ. טראָץ אַלעם האָבן מיר זיך נישט פאַרגעשטעלט ווי שרעקלעך וועט זיין די ליקווידאַציע. מיר זענען געליגן צווישן די קאַרטאָפלעס אין פעלד. דאָס איז געווען שניט־צייט.

פאַרנאַכט האָבן מיר געזען דורכפאָרן אויטאָס אָנגעפּאַקט מיט יידן, וואָס האָבן געאַרבעט ביים גראָבן טאַרף. דאָס האָט מען זיי געפירט צוריק אין געטאָ. אַלע מיינע חברטעס זענען אַרויף אויף אַ בוים, אָבער איך האָב נישט געקענט אַרויפקלעטערן, האָב איך באַשלאָסן אַריין אין געטאָ דורך אַ הינטערוועג, כדי מען זאָל מיך נישט כאַפּן. ס׳איז שוין דאַן געווען באַוווּסט, אַז ווען די אוקראַינער כאַפּן אַ יידיש מיידל, פאַרגוואַלטיקן זיי איר, דערנאָך נעמען זיי אַרויס אירע אויגן און דערמאָרדן איר.

ס׳איז געווען ביי 5 נאָכמיטאָג. איך האָב אָפּגעריסן אַ בוקעט בלומען און מיך געלאָזט אין וועג. אינצווישן בין איך אַריין צו אַ גוי, סימטשוק האָט ער געהייסן, ביי וועמען ס׳זענען געווען פיל אונדזערע זאַכן. איך האָב אים געפרעגט ווו געפינט זיך מיין פאָטער, און ער האָט מיר געענטפערט, אַז ער ווייסט נישט.

די איידעלע געשטאַלט פון ד״ר פריד

אַזוי ווי איך בין אַרויס פון הויז, האָב איך געזען פון דערווייטנס דערנענטערן זיך צו מיר אַ מענטש אויף אַ ראָווער. איך האָב געמיינט, אַז דאָס פאָרט אַן אוקראַינישער פּאָליציאַנט, און אַז איך בין שוין פאַרלוירן. ווען דער רייטער האָט זיך דערנענטערט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז דאָקטאָר פריד. איך האָב אים גוט געקענט. ער האָט מיך איינמאָל אָפּגעראַטעוועט, נאָכדעם ווי מען האָט מיך שטאַרק צעשלאָגן בעת אַן אָבלאַווע אין מערץ 1942. מען האָט דאַן צוגענומען מיין פאָטער. איך בין געגאַנגען זעען ווו ער איז — און מען האָט מיך מערדערלעך צעשלאָגן.

ד״ר פריד פלעגט זיך פון צייט־צו־צייט אַריינכאַפּן אין געטאָ און העלפן יידן מיט מעדיקאַמענטן, עסן, אָנטאָן און מיט אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקענט. מ׳האָט גערעדט, אַז ער איז אַ ייד, אָבער מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ קריסט, אַ טשעך.

בעת ער האָט זיך דערנענטערט אויפן ראָווער האָב איך אים נישט דערקענט, אָבער ער האָט מיך יאָ דערקענט.

„ווי גייסטו?״ — פרעגט ער מיך אויף פּויליש.

„איך גיי אין געטאָ. אָבער איך וויל נאָך אַריינגיין צו דעם גוי זעען, ווו דאָס קינד, מיין ברודערל, איז״ — האָב איך געענטפערט.

„גיי נישט, ווייל דאָ פאָרן אוקראַינער״ — ענטפערט ער מיר.

„דאָס גייט מיך נישט אָן. איך מוז וויסן ווו מיין ברודערל געפינט זיך!״

„איך שטיי דאָ אונטער דעם בוים. גיי דערוויס זיך ווו דאָס קינד געפינט זיך און דערציילמיר״.

איך בין אַוועק צום גוי. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט דאָס קינד אַרויסגעוואָרפן, און אַז ער האָט זיך צוריקגעקערט אין געטאָ. ווי כ׳האָב שוין פריער דערציילט, האָט מיין פאָטער אים גוט באַצאָלט, ער זאָל אים האַלטן ביי זיך אַלס פּאַסטוך.

איך האָב זיך אומגעקערט צו ד״ר פריד און אים געזאָגט ער זאָל נישט וואַרטן אויף מיר, ווייל איך גיי אין געטאָ. ער האָט מיך מיט כוח גענומען אויפן ראָווער. איך האָב אים געקאָפּעט מיט די פיס, אָבער ער האָט מיך געהאַלטן ווי מיט אייזערנע צוואַנגען. ער האָט מיך גענומען אין דאָרף דאָראָסין.

ד״ר פריד

צום אַנדענק פון ד״ר פריד

ד״ר פריד איז געווען אַ באַקאַנטע פּערזענ־לעכקייט אין אונדזער שטאָט בערעכאַוואָ, וואָס געפונט זיך אין קאַרפּאַטאַרוס. זיין פאָטער איז געווען אַ גימנאַסטיק־לערער. אויך זיין מוטער איז געווען אַ לערערין. די מאַטעריעלע לאַגע פון זיינע עלטערן איז געווען אַ גאַנץ שווערע. זיי האָבן געלעבט זייער באַשיידן.

אויף וויפל איך געדענק אים, האָט ד״ר פריד נישט געהערט צו קיין פּאָליטישע פּאַרטיי. ער האָט זיך בכלל נישט אינטערע־סירט מיט פּאָליטיק. ער איז אויך נישט געווען קיין מיטגליד פון דער ציוניסטישער באַוועגונג.

אויך אַלס סטודענט האָט ער זיך נישט אינטערעסירט מיט פּאָליטיק. ער איז געווען אַן אַרעמער סטודענט. אויף וויפל מיר איז באַוווּסט, האָט ער זיך באַמיט נישט אַרויס־צווייזן זיין יידישע אָפּשטאַמונג אין דער סטודענטישער אָרגאַניזאַציע פון פּראַגער אור־ניווערזיטעט. דאַכט זיך מיר, אַז ער איז געווען אַן אַסימילירטער ייד.

מיט ד״ר פריד האָב איך זיך באַגעגנט עטלעכע מאָל, ווען ער איז שוין געווען אַ דאָקטאָר אין פּראַג. דאָס איז געווען, ווען ער האָט שוין געהאַט פאַרענדיקט דעם שטו־דיום אַלס דאָקטאָר און איך האָב ערשט אָנגעהויבן צו שטודירן. מען האָט דערציילט וועגן אים, אַז ער איז געווען איינער פון די פּעאיקסטע און אויסגעצייכנסטע סטודענטן אין פּראַגער אוניווערזיטעט.

בכדי צו קענען זיך אויסהאַלטן בעתן שטודירן, האָט ער געאַרבעט פאַרשידענע אַר־בעטן אין פּראַג, אַפילו גערייניקט עפנטלעכע לאַקאַלן. זיינע עלטערן האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט אים צו העלפן.

אלס יונגער דאַקטאָר איז ער מאָביליזירט געוואָרן אין דער טשעכישער אַרמיי און ער איז אָנגענומען געוואָרן אין דער אָפיצירן־שולע פון דאַקטוירים. ער איז געווען זייער אַן ערנסטער מענטש, געהאַט אַ וווּנדערבאַרע באַציאונג צו מענטשן און געהאַט אַ שטאַרקן כאַראַקטער. ער איז געווען אַ גוטער דאַקטאָר און די אַלע, וועלכע האָבן אים געקענט, האָבן אים זייער געשעצט. ער איז געווען זייער פריינטלעך צו מענטשן, כאָטש פיל פריינט און חברים האָט ער נישט געהאַט.

נאָך דער מלחמה האָב איך זיך אינטערעסירט מיטן גורל פון ד״ר פריד, אָבער צום גרויסן באַדויערן האָב איך נישט געקענט באַקומען וועלכע ס׳איז אינפאָרמאַציע וועגן אים. איך האָב בלויז געוווּסט, אַז ער לעבט נישט.

ערשט מיט אַ פּאָר יאָר צוריק האָב איך זיך דערוווּסט פון דער פרוי שושנה שטראַם (געלמאַן), וואָס אַרבעט אַלס קראַנקן־שוועסטער אין שפּיטאָל „אסותא״ אין תל־אביב, אַז ד״ר פריד האָט איר געראַטעוועט דאָס לעבן צוזאַמען מיט אַ גרופּע ראַזשישטשער יידן. זי האָט מיר אויך דערציילט, אַז ד״ר פריד האָט אויך געהאָלפן די סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער אין דער געגנט פון ראַזשישטש.

מיט אַ געוויסער צייט צוריק האָב איך זיך אויך באַגעגנט מיט דער שוועסטער פון ד״ר פריד, פרוי יוסטאָן (פריער — שושנה פריד) אין לאָנדאָן. שיינט מיר, אַז ד״ר פריד מיט איר זענען געווען אַ צווילינג.

זיין שוועסטער האָט מיר דערציילט וועגן די גבורה־טאַטן פון איר ברודער בעת דער מלחמה. דאָס האָט זי זיך דערוווּסט פון פיל מענטשן, וועלכע האָבן געקענט ד״ר פריד אין רוסלאַנד. די מענטשן האָבן אין זייערע בריוו געשריבן, אַז ער איז געווען זייער העפלעך צו די איינוווינער פון דער געגנט ווו ער האָט פּראַקטיצירט אַלס דאָקטאָר. פון זיי האָט זי זיך דערוווּסט, אַז ער האָט געראַטעוועט פיל פאַרוווּנדעטע פּאַרטיזאַנער פון טויט. ער האָט זיי געהיילט, ביז זיי זענען פולקאָם געזונט געוואָרן. ער האָט באַזאָרגט מיט רפואות דעם פּאַרטיזאַנישן שפּיטאָל, וואָס האָט זיך געפונען אין דער סביבה פון ראַזשישטש. ער איז אויך געווען אַ פּאַרטרויאונגס־מענטש און אַ פאַרבינדער פון דעם סאָוויעטישן פּאַרטיזאַנישן שטאַב.

מיט איינעקע יאָר צוריק איז זי, צוזאַמען מיט איר ענגלישן מאַן הער יוסטאָן, אַוועקגעפאָרן קיין רוסלאַנד מיטן ציל זיך דערוויסן פרטים וועגן איר ברודער ד״ר פריד. זי איז געווען אין לוצק און אין דער געגנט ווו ד״ר פריד האָט פּראַקטיצירט אַלס טשעכישער דאָקטאָר. זי האָט זיך דאָרט באַגעגנט מיט פיל מענטשן, וועלכע האָב אים געקענט, צווישן זיי פשוטע פאַלקס־מענטשן.

פויערים האָבן דערציילט וועגן אים, אַז ער האָט זייער פיל געהאָלפן אָרעמע מענטשן. אייפן וועג האָבן מיר געזעען די אויטאָס וואָס פירן די יידן דערנענטערן זיך. ער האָט מיך אַראָפּגעוואָרפן פון ראָווער אין אַ ראָוו, דאָרט בין איך געלעגן ביז די אויטאָס זענען אַדורך. שפּעטער האָט ער מיך גענומען צו זיך אין דאָרף, 18 ק״מ פון ראָזשישטש, ווו אַלע איינוווינער זענען געווען פאָלקס־דויטשע. ד״ר פריד איז געווען דער דאָקטאָר פון דעם געביט.

איך באַהאַלט זיך ביי ד״ר פריד

ווען מיר האָבן זיך דערוווּסט וועגן גרויסן אומגליק פון געטאָ און אַז ס׳איז קיינער דאָרט נישט געבליבן, האָט ער מיך באַהאַלטן אויפן בוידעם אין היי. שפּעטער איז געקומען צו אונדז שלמה בייטש. דערנאָך האָט דער דאָקטאָר איינמאָל דורכפאָרנדיק דעם וואַלד געטראָפן אַ ייד, וועלכער איז שוין געווען כמעט פאַרפרוירן. ער האָט אים אַריינגענומען צו זיך. זיין נאָמען איז געווען שמואליק. נאָכן קריג איז ער אַוועק קיין אַמעריקע. איצט לעבט ער אין חולון. אַ געוויסע צייט שפּעטער איז צו אונדז דערגאַנגען מיין חברטע שפּרה בעקערינג, וועלכע וווינט היינט אין אַרגענטינע.

דאָקטאָר פריד האָט געוווינט מיט זיין ברודער, מישאַ פריד. עס איז ביי אים געווען אַ פּוילישע דינסט, יאַנקאַ, וואָס האָט אויך געוווּסט פון אונדז.

מיר זענען געווען דריי אויסבאַהאַלטענע, מערווייניק תמיד. מיין חברטע בעקערינג האָט אויסגעזעען ווי אַן אַרישע פרוי, האָט ער איר איינגעאָרדנט אין לוצק ביי אַ באַקאַנטע טשעכישע משפחה. נאָך אַ געוויסע צייט זענען בייטש און שמואליק אַוועק. ענדע 1943 האָבן שוין די אוקראַינער אָנגעהויבן בושעווען. פריד האָט אויך אָפּגעראַטעוועט דריי סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער, רוסישע אָפיצירן. ער האָט זיי געהאַלטן ביי זיך אַלס געהילף־אַרבעטער. איינער פון זיי האָט געהייסן קאָליאַ. ווען דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט איז קאָליאַ אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער. ער איז דאָרט געווען אַ הויכער אָפיציר.

מיר בייטן אונדזער פלאַץ

דערנאָך האָט דער דאָקטאָר אונדז איבערגעגעבן צו אַ גוי, וואָס איז אָפּגעברענט געוואָרן. דער גוי האָט געוווּסט פון אונדז. דער דאָקטאָר האָט אים גוט באַצאָלט: ער האָט אים געגעבן צוויי שטיבער מיט פעלדער. אַליין איז דער דאָקטער אַוועק אין אַ צווייט דאָרף נעבן דאָראָסין, ווו ס׳זענען געווען ווייניקער באַנדעראָווצעס, ווייל די באַנדעראָווצעס האָבן פון אים געפאָדערט ער זאָל אַרבעטן ביי זיי.

אין וואָלין איז אין יעדן פויעריש הויז דאָ אַ גרוב אויף קאַרטאָפל. ביי רייכערע פויערים זענען די קעלערס, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער די פאָדלאָגע פון צימער, געווען געמויערטע. האָבן מיר פון אַזאַ געמויערטן קעלער אַרויסגענומען עטלעכע ציגל און געמאַכט אַ טונעל, וואָס האָט זיך געצויגן אונטערן הויז. אָט אין אַזאַ טונעל זענען מיר געזיצן. פריער בין איך געווען דאָרט מיט בייטש און שמואליק, שפּעטער ווען דער דאָקטאָר איז שוין נישט געווען, זענען צוגעקומען צוויי יידישע פרויען. זיי געפינען זיך איצט אין ישראל.

שווער צו שילדערן די גוטסקייט פון ד״ר פריד. אַזאַ מענטש טרעפט זיך איינער פון מיליאָנען. ער האָט איינגעשטעלט זיין לעבן, כדי צו ראַטעווען יידן. ביי דעם גוי זענען מיר געווען בלויז ביי 3—4 מאָנאַטן, אָבער די גאַנצע צייט אונטער זיין שוץ. דער דאָקטאָר איז אַוועק אין דער רוסישער פּאַרטיזאַנקע, אָבער די אוקראַינער האָבן אים געוואָלט צווינגען צושטיין צו זיי. ער האָט געמוזט פאַרלאָזן דאָראָסין און אַוועק אין אַ גרעסער דאָרף, כמעט ווי אַ שטעטל. דאָס איז דאָס דאָרף פּערעספּאַ.

איך האָב געקענט נאָר דעם גוי ווו כ׳האָב זיך אויסבאַהאַלטן. קיינער פון זיין משפחה האָט זיך נישט פאַרנומען מיט אונדז. מיר זענען די גאַנצע צייט געזעסן אין גרוב. ביינאַכט, 2 אַזייגער, פלעגט מען אַרויסגיין מאַכן די באַדאַרפענישן. דער גוי פלעגט אונדז דאַן ברענגען עסן. דאָס הויז האָט אויסערלעך אויסגעזעען ווי אַ שטאַל.

די באפרייאונג

מיר זענען באַפרייט געוואָרן דעם 21־סטן פעברואַר 1944. די רוסן זענען שוין דאַן געווען אייניקע טעג אין געביט. דעם 9־טן יאַנואַר האָט אונדז באַזוכט ד״ר פריד און אונדז געוואָרנט נישט רירן זיך פון פּלאַץ, ביז ער זעלבסט וועט אונדז קומען נעמען. עס איז אַדורך אַ לענגערע צייט און ער איז נישט געקומען. איך האָב נישט געוויסט, אַז מען קען שוין אַרויס פון באַהעלטעניש. איך האָב אויך נישט געקענט גיין, נאָכדעם ווי כ׳בין אַנדערטהאַלבן יאָר געזיצן אין טונעל און נישט געגאַנגען. די פיס זענען געווען פאַרגליווערט. איך האָב אויך זייער שלעכט געזען, ווייל כ׳בין די גאַנצע צייט געווען אין דער פינצטער. הונגער האָבן מיר נישט געליטן.

דער דאָקטאָר, און דערנאָך דער גוי, פלעגן ביינאַכט ברענגען וואַסער, כדי מיר זאָלן זיך וואַשן. דער דאָקטאָר פלעגט 2 אַזייגער ביינאַכט מיט אונדז אַרויסגיין, כדי מיר זאָלן אָטעמען אַ ביסל פרישע לופט. ער פלעגט מיט אונדז זיצן און דערביי וויינען ווי אַ פיצל קינד. אַפילו שפּעטער, ווען ער איז אַוועק פון דאָרף, פלעגט ער איינמאָל אַ וואָך קומען צו אונדז זעען וואָס מיר מאַכן און צי עס פעלט אונדז גאָרנישט. אין ישראל ווינען מענטשן וואָס האָבן אים גוט געקענט, צווישן זיי ד״ר איזאַק, וואָס איז געווען זיין שול־פריינד פון די קינדער־יאָרן.

ד״ר פריד ווערט פאַרשוווּנדן

אונדזער באַפרייאונג איז געקומען אויף אַזאַ אופן: מישאַ, פרידס ברודער, איז געקומען און געפרעגט, פאַרוואָס מיר זיצן נאָך איינגעשפּאַרט אין אונדזער באַעלטעניש. איך האָב אים געענטפערט, אַז מיר וואַרטן אויף ד״ר פריד, וואָס האָט אונדז געוואָרנט נישט צו רירן זיך פון פּלאַץ, ביז ער וועט פערזענלעך קומען. מישאַ האָט געזאָגט, אַז ער ווייסט נישט, וואָס ס׳איז געשען מיט זיין ברודער. דער דאָקטאָר איז פאַרשוווּנדן, און מיר מוזן אַרויס פון טונעל, נישט וואַרטנדיק אויף אים. זענען מיר, ד. ה. שמואליק, צוויי מיידלעך און איך, אַרויס פון באַהעלטעניש.

מיר האָט מען די גאַנצע צייט נישט דערציילט אַז מיין ברודער איז נישטאָ. איך בין באַלד אַוועק אים זוכן, ממש אויף אַלע פיר, ווייל מיינע פיס האָבן מיר נאָכנישט געדינט. אַרויסקומענדיק אויף דער פריי, האָב איך זיך דערוווּסט, אַז ער איז פאַרפרוירן געוואָרן אויף דער גאַס. איך האָב זיך דערוווּסט ווו ער איז באַגראָבן און האָב אים, מיט דער הילף פון שלמה בייטש, אַרויסגענומען און געברענגט צו קבר ישראל. קיין מצבה האָב איך אים נישט געשטעלט, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין געלט.

נאָכן פאַרלאָזן דאָס באַהעלטעניש זענען מיר אַוועק קיין ראָזשישטש. דאָרט זענען שוין געווען אייניקע יידן, צווישן זיי אויך מיין געוועזענער באַלעבאָס, וואַלד, ביי וועמען מיר האָבן געוווינט אין געטאָ. איך בין געלעגן, ווייל איך האָב נאָך נישט געקענט גיין. דער דאָקטאָר האָט מיר געבראַכט, נאָך זייענדיק באַהאַלטן אין דאָרף, אייניקע בגדים, איך זאָל האָבן וואָס אָנצוטאָן ווען איך וועל אַרויס אויף דער פריי. אָבער איך האָב די קליידער געגעבן די צוויי מיידלעך, וועלכע זענען אַוועק נאָך דער באַפרייאונג, און האָבן נישט געהאַט וואָס אָנצוטאָן.

דעם דאָקטאָרס מערדער

אויפן צווייטן טאָג האָט מאָטל בייזערס זון אָנגעקלאַפּט אין מיין פענצטער און געשריגן איך זאָל אַנטלויפן, ווייל די דייטשן קומען צוריק. איך בין אַרויס אַזוי ווי איך שטיי, באָרוועס, אין שניי. אויפן וועג האָב איך געטראָפן אַ פּאַרטיזאַנער, וואָס איז אָנגעגאַנגען אַלס דעם דאָקטאָרס אַ גוטער חבר. זיין נאָמען איז, שיינט מיר, געווען באַנדאַרטשוק. איך האָב אים געפרעגט, ווו ס׳געפינט זיך דער דאָקטאָר.

ער האָט אָנגעהויבן שטאַמלען מיט דער צונג. ער האָט געוווּסט ווו דער דאָקטאָר געפונט זיך, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זאָגן. איך האַלט, אַז ער האָט געהרגעט דעם דאָקטאָר. איך בין איבערצייגט אין דעם. טראָץ דעם וואָס פיל מענטשן האַלטן אים פאַר אַ פיינעם מענטש, בין איך איבערצייגט, אַז ער האָט דערהרגעט דעם דאָקטאָר.

ער האָט זיי געהיילט נישט נעמענדיק פאַר דעם קיין אָפּצאָל. זיין פּאָזיציע אַלס טשע־כישער דאָקטאָר, נישט קיין ייד, האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו באַזוכן פאַרשידענע פּלעצער און געהאַט קאָנטאַקטן מיט פיל מענטשן.

די סאָוויעטישע מאַכט, אַלס אויסדרוק פון אָנערקענונג פאַר זיינע גבורה־טאַטן אין דער צייט פון דער מלחמה, האָט אים אויפ־געשטעלט אַ גרויסן דענקמאָל אין דער געגנט פון ראָזשישטש.

צו דער צערעמאָניע פון אויפדעקן די מצבה, האָבן די סאָוויעטן איינגעלאַדן זיין שוועס־טער שושנה מיט איר מאַן צו באַזוכן רוס־לאַנד און מען האָט איר מכבד געווען מיט דער אָנטהילונג פון דער מצבה. אין דעם פייערלעכן אַקט האָט אויך אָנטייל גענומען דער אינערן־מיניסטער פון אוקראַינע.

אויף צוריקוועגס פון רוסלאַנד קיין לאַנ־דאַן האָט זי באַזוכט ישראל, ווו עס לעבט איר עלטערער ברודער אין טבריה. איך האָב זי צוזאַמען מיטן מאַן איינגעלאַדן צו זיך. זי האָט מיר געוויזן די פאָטאָגראַפיעס, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן בעת דער צערעמאָניע פון אויפשטעלן די מצבה נאָך ד״ר פריד. אויף איינע פון די פאָטאָגראַפיעס זעט מען די מצבה און אויף איר זעט מען בולט גרויסע רוסישע ווערטער: „ד״ר פריד״.

די סאָוויעטן האָבן אויך אַרויסגעגעבן אַ בוך לכבוד דעם אַנדענק פון ד״ר פריד. אויב איך האָב ניט קיין טעות, האָב איך אַפילו געזען ביי זיין שוועסטער דאָס ביכל, וואָס האָט אָנגעשריבן איינער פון די באַ־וווּסטע פאַרטיזאַנישע קאָמאַנדירן, מיט וועל־כן ד״ר פריד איז געווען פאַרבונדן.

ד״ר חיים איזאַק, תל־אביב

דאָס מיידל שפּרה, וואָס דער דאָקטאָר האָט איר געהאַלטן אויף אַרישע דאָקומענטן אין לוצק, איז מיט אים געווען נאָכדעם אין פּערעספּע. זי האָט מיר דערציילט, אַז זיי זענען איינמאָל געגאַנגען צו די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד. פּלוצלינג האָבן די אוקראַינער געעפנט אַ שיסעריי. אַלע זענען זיך צעלאָפן, צווישן זיי אויך דער דאָקטאָר. זי האָט דערציילט, אַז דער דאָקטאָר איז אַריין אין אַן אוקראַיניש הויז און געבעטן מען זאָל אים דאָרט האַלטן, ביז די אוקראַינער וועלן דורכפאָרן. די איינוווינער האָבן אים אַרויסגעטריבן פון הויז. ער איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די איקראַינער, וואָס האָבן אים דערמאָרדעט. די גאַנצע ווערסיע איז זייער פאַרנעפּלט.

גענוי ווו ס׳געפינט זיך דער קבר פון ד״ר פריד ווייסט מען נישט. ווען ער וואָלט געהרגעט געוואָרן אויף דעם פּלאַץ ווו שפּרה ווייזט אָן, וואָלט מען נאָך דער באַפרייאונג זיכער געפונען אַ סימן דערפון. אָבער קיין שפּור איז פון אים נישט געבליבן. דערפאַר בין איך זיכער, אַז זיין כלומרשטער גוטער פריינד האָט אים דערמאָרדעט. מיין מיינונג איז, אַז באַנדאַרטשוק האָט גלייכצייטיק געאַרבעט פאַר די דייטשן און פאַר די סאָוויעטן. ער האָט מורא געהאַט אַז ד״ר פריד וועט אים שפּעטער אַרויסגעבן. איצט איז ער אַ גרויסער נאַטשאַלניק ביי די סאָוויעטן. די איינציקע סימנים וואָס דערציילן וועגן ד״ר פריד איז אַ גאַס אויף זיין נאָמען אין ראָזשישטש און אַ מוזיי אויף זיין נאָמען אין דאָראָסין.

איך האָב מיך דאָס אַלץ דערוווּסט פון זיין שוועסטער אין לאָנדאָן. זי האָט 18 יאָר נישט געוווּסט אַז דער דאָקטאָר לעבט נישט. דער ברודער מישאַ האָט איר אימער געזאָגט, אַז ער לעבט ערגעץ־ווו. שפּעטער, ווען זי האָט זיך דערוווּסט, אַז דער דאָקטאָר לעבט נישט האָט זי באַקומען אַ דערשיטערונג. זי וויל ביז היינט נישט גלויבן, אַז ער לעבט נישט. זי פאָרט אַרום איבער דער גאַנצער וועלט און זוכט אים. זי איז געווען אין ראָזשישטש אין דער צייט פון כרושטשאָווס מאַכט, און זי האָט באַקומען דאַרויף אַ ספּעציעלע דערלויבניש, אין דער צייט, ווען קיין שום פרעמדער בירגער האָט נישט באַקומען קיין דערלויבעניש באַזוכן ראַטנפאַרבאַנד. זי האָט געפרעגט ראָזשישטשער איינוווינער וועגן איר ברודער, און אַלע האָבן געזאָגט, אַז אוקראַינער האָבן אים דערמאָרדעט. אָבער ווו און וויאַזוי, ווייסט קיינער נישט. אַפילו שפּרה, וואָס וווינט היינט אין אַרגענטינע, ווייסט אויך נישט גענוי וויאַזוי ער איז געהרגעט געוואָרן. איך האַלט זיך ביי מיין איבערצייגונג, אַז באַנדאַרטשוק האָט אים דערהרגעט און אים ערגעץ אַריינגעוואָרפן, און קיין שפּור איז פון אים נישט געבליבן, אַזוי־ווי די ערד וואָלט אים איינגעשלונגען.

מיין ברודערס טויט

ס׳איז געווען אַ גרופּע קינדער, וואָס האָבן געלעבט צווישן די גויים אין דער אומגעגנט. כמעט אַלע האָבן זיך אומגעקערט, נאָר מיין ברודער האָט נישט אויסגעהאַלטן. ער איז געווען אַ צאַרט קינד. ער האָט זיך וואַרשיינלעך פאַרקילט און באַקומען אַ לונגן־אָנצינדונג. ער איז געווען זייער אַ שיין יינגל, 11 יאָר אַלט. ער איז געבליבן מיין איינציקע האָפנונג. ווען כ׳וואָלט געוווּסט אַז ער לעבט נישט, וואָלט איך זיך נישט באַמיט צו ראַטעווען זיך. דערנאָך, האָבן מיר אייניקע פון די איבערגעבליבענע קינדער דערציילט, אַז מען האָט אים באַגראָבן אונטער אַ בוים. דאָס איז געווען אַזאַ גרופּע קינדער, אַזוי־ווי די פּאַפּיראָסן־פאַרקויפער אין וואַרשע. איינער פון זיי איז שפּעטער דערהרגעט געוואָרן אויפן פראָנט.

שלמה בייטש האָט מיר געהאָלפן מאַכן אַ קאַסטן, און מיר זענען אַוועק אויפן פּלאַץ, ווו מען האָט אונדז אָנגעוויזן. איך בין געשטאַנען פון דערווייטנס און בין געפאַלן אין חלשות, ווען מען האָט אים אַרויסגענומען פון גרוב. מען האָט מיר איבערגעגעבן, אַז ער איז געווען באַגראָבן אין זיינע בגדים. מיר האָבן אים איבערגעפירט אויפן בית־עולם אין ראָזשישטש.